

نقش محبت در بهبود روابط فرزندان در خانواده

فاطمه اردونی^۱

چکیده

این مقاله با هدف شناسایی نقش محبت در بهبود روابط فرزندان در خانواده تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این سوال پاسخ داده شود که محبت در بهبود روابط فرزندان در خانواده چه نقشی دارد؟ این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی می‌باشد و روش به کار رفته در آن کتابخانه‌ای بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع‌آوری داده‌ها، فیش و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم‌ترین نتایج این مطالعه می‌توان به این مسائل پرداخت؛ محبت وقتی مؤثر و مفید خواهد بود که آن را ابراز و فرزند را از محبت خود به او آگاه سازند و گرنه اصل محبت داشتن تنها برای محبت‌کننده می‌تواند مفید باشد نه برای محبت‌شونده. بازی با کودکان، تشویق فرزندان، در آغوش گرفتن فرزندان، داستان‌سرایی در سنین کودکی جزء راه‌های ابراز محبت شمرده می‌شود؛ همچنین تأثیرات محبت در بهبود روابط والدین و فرزندان شامل این موارد می‌شود: زمینه‌ساز رشد عاطفی و شکوفایی استعداد، جلوگیری از ردائل اخلاقی و احساس حقارت، انگیزه‌سازی

کلیدواژه: خانواده، فرزندان، محبت

^۱- طلبه سطح دو حوزه علمیه کوثر (س) علی‌آباد کتول

مقدمه

نیازهای انسان فقط نیازهای مادی نیست؛ نیازهای مادی تنها بخشی از نیاز جسمی است. نیاز روحی روانی و معنوی نیز برای انسان‌ها وجود دارد که از نیازهای مادی با اهمیت‌تر است، زیرا اگر برخی نیازهای معنوی و روحی تأمین نشود حتی در رشد جسمی انسان نیز خلل ایجاد می‌کند.

یکی از مهم‌ترین محیط‌های برآوردن این نیازها محیط خانواده می‌باشد که والدین به عنوان ستون‌های آن بشمار می‌روند؛ برخی والدین به این بخش از نیازهای فرزندان توجهی ندارند یا کمتر به آن توجه می‌کنند. بی‌شک یکی از اساسی‌ترین نیازهای انسان پس از نیازهای زیستی (آب و غذا و...) نیاز به محبت است. به گونه‌ای که اگر این نیاز انسان برآورده شود تا حد بسیاری نسبت به نیازهای زیستی نیز مقاومت کرده؛ آن را تحت تأثیر خود قرار خواهد داد. نیاز به محبت حتی در برخی حیوانات نیز مشاهده می‌شود؛ هر چند این نیاز در انسان شدید است.

اهمیت این مسئله آن‌جا که نخستین سرپرست، خانواده است. بنابراین لازم است خانواده به ویژه والدین به این نیاز، توجه ویژه داشته باشند و بدانند پاسخگویی صحیح به این نیاز فرزندان اساس و پایه تربیت آنان را تشکیل می‌دهد؛ زیرا ارضای این نیاز در کودک موجب آرامش روانی، امنیت خاطر، اعتماد به نفس، اعتماد به والدین و حتی سلامت جسمی می‌شود و اما از طرفی دیگر ارضا نشدن آن نیز باعث فروپاشی آرامش روحی و روانی، بی‌اعتمادی به خود و دیگران، احساس عجز و حقارت، بیماری‌های جسمی و روانی و انحرافات اجتماعی بسیار خواهد شد. بر این اساس این نیاز تربیتی را باید در طول دوران تربیت در نظر داشت.

با توجه به اهمیت بالای این مسئله مطالعات فراوانی در این زمینه صورت گرفته است که برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره نمود: علی‌اکبری (۱۴۰۱) نقش محبت در تربیت فرزندان، باقرزاده (۱۳۹۶) روانشناسی خانواده، روابط والدین و فرزندان، بوستانی (۱۳۷۹) نقش تربیت خانواده در فرزندان.

همان‌طور که مشخص است این موارد بیشتر به موضوعات محبت و تربیت و خانواده پرداخته‌اند و هیچ‌کدام در مورد نقش محبت در بهبود روابط فرزندان در خانواده سخنی نگفته‌اند به همین دلیل این مقاله درصدد است تا به این سوال پاسخ دهد که محبت در بهبود روابط فرزندان در خانواده چه نقشی دارد؟

محبت به فرزند در اسلام

محبت به فرزند از دیدگاه اسلام اهمیت زیادی دارد و پیشوایان دینی سفارش‌های فراوانی به آن نموده‌اند. از آن جایی که اولین سرپرست کودک خانواده به ویژه پدر و مادر هستند؛ لازم است به این نیاز فرزند توجه ویژه داشته باشند و بدانند که پاسخگویی صحیح به این نیاز پایه و اساس تربیت فرزند را تشکیل می‌دهد. در واقع ارضای این نیاز در وجود فرزند باعث آرامش و سلامت روانی و امنیت خاطر او می‌گردد. به دلیل نقش تأثیرگذار محبت در تربیت فرزند پیشوایان دینی توصیه‌های فراوانی به آن نموده‌اند.

در بیانی نورانی از امام صادق (ع) محبت به فرزند عامل دریافت رحمت پروردگار معرفی گردیده، چنان که می‌فرماید: «خداوند بنده‌اش را به واسطه‌ی شدت محبتی که به فرزندش دارد مورد رحمت قرار خواهد داد.»^۱

با توجه به این روایتی که بیان گردید می‌توان گفت که محبت به فرزند از دیدگاه اسلام اهمیت زیادی دارد و در منابع دینی مورد تأکید فراوان قرار گرفته است؛ محبت به فرزند بهترین عمل در پیشگاه خداوند بوده دارای ثواب و اجر معنوی بی‌شمار می‌باشد.

مهم‌ترین عامل سلامت روح فرزند محبت است و کمبود آن سبب ناهنجاری عاطفی و روانی می‌گردد و زمینه را برای آشفتگی روحی در آینده او فراهم می‌سازد.^۲

پیامبر اکرم (ص) در مورد محبت به فرزندان می‌فرماید: «باید عدالت رعایت شود؛ میان فرزندان خود به عدالت رفتار کنید همچنان که دوست دارید بین شما در نیکی و لطف به عدالت رفتار شود.»^۳

یکی از نکات مهم در مسئله محبت به فرزندان این است که تنها به محبت درونی اکتفا نشود؛ زیرا محبت وقتی مؤثر و مفید خواهد بود که آن را ابراز و فرزند را از محبت خود به او آگاه سازند و گرنه اصل محبت داشتن تنها برای محبت‌کننده می‌تواند مفید باشد نه برای محبت‌شونده، ابراز محبت نکته‌ای است که ائمه (ع) اصحاب خود را به آن توجه داده‌اند. یحیی بن ابراهیم از پدرش نقل می‌کند مردی از مسجد می‌گذشت و امام باقر (ع) نیز نشسته بود؛ یکی از اصحاب عرض کرد: «به خدا من این

۱- علامه مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۲، ص ۹۲

۲- فرهادیان، والدین و مربیان مسئول، ص ۳۴

۳- فیض کاشانی، محجه البیضاء، ج ۲، ص ۶۴

مرد را دوست می‌دارم.» امام باقر(ع) فرمود: «برخیز و او را از این محبت خود آگاه کن زیرا این کار موجب بقای دوستی می‌شود و برای سازگاری بهتر است.»^۱

همچنین امام کاظم(ع) از پیامبر(ص) روایت می‌کند که فرمودند: «هرگاه یکی از شما برادرش را دوست داشت این دوستی را به اطلاع او برساند که این کار برای دوستی و رابطه بین شما بهتر است.»^۲ گرچه این سیره در مورد ابراز محبت به بزرگسال است ولی روایت عام است و فرزندان را نیز در بر می‌گیرد.

فرزندان باید مورد محبت خالصانه والدین قرار گیرند؛ یعنی محبتی که شرطی برای ابراز آن اعلام نشده و بی‌دریغ نثار می‌شود. در خانواده‌هایی که صمیمیت و مهربانی وجود دارد، فرزند می‌تواند با اطمینان به شخصیت خود، با مشکلات روبه‌رو شود و از سوی دیگر بدون داشتن اضطراب و تشویش، رفتارهای نامناسب خود را به نحو مطلوبی تغییر دهد. سالم‌ترین افراد که قادرند محبت‌شان را به دیگران ابراز کنند، کسانی هستند که والدین‌شان در کودکی به آن‌ها به صورت بی‌قید و شرط ابراز محبت کرده‌اند.^۳ والدین می‌توانند محبت خود را به طرق مختلف به فرزندان بروز دهند؛ راه‌ها و شیوه‌هایی همچون احترام، مهربانی، بوسیدن، نوازش، هدیه، تواضع، گوش شنوا بودن، عمل به وعده، کمک و حمایت، هم‌بازی شدن، هم‌صحبت شدن، خوب صدا زدن، خوش‌زبانی و خوش‌اخلاقی.

فرزندان در هر سنی برای خود شخصیت قائل‌اند و دوست دارند در کانون توجه و عنایت باشند؛ از همین روست که پیامبر اکرم(ص) فرموده است: «به فرزندان خود احترام بگذارید و آن‌ها را خوب تربیت کنید.»^۴ همچنین در سخن دیگری فرموده است: «به فرزندان خود محبت کنید و بر آنان ترحم نمایید.»^۵ در حدیث شریف کساء نیز حضرت زهرا (س) فرزندان خود را این‌گونه مورد خطاب قرار می‌دهد: «یا ولدی و یا قره عینی و ثمره فوادی.»

۱- علامه مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۱۸۱

۲- همان، ص ۱۸۲

۳- هلاکویی، اصول پدری و مادری در تربیت فرزندان، ص ۱۷۰

۴- طبرسی، مکارم الاخلاق، ج ۱، ص ۲۲۲

۵- کلینی، اصول کافی، ج ۶، ص ۴۹

راه‌های ابراز محبت به فرزندان

در کتب مختلف تربیتی و روانشناختی راه‌های مختلفی را برای محبت کردن به فرزند بر شمرده‌اند که البته در هر دوره سنی نوع محبت کردن قطعاً متفاوت می‌شود مثلاً نوزاد از نوازش کردن لذت می‌برد؛ ولی یک نوجوان شاید از نوازش کردن خوشش نیاید. اظهار محبت زبانی، هم‌بازی شدن، احترام به فرزند، وفای به عهد راه‌های محبت به فرزندان است.

محبت به فرزند و بوسیدن او یکی از نشانه‌های ابراز علاقه به فرزند است که پیامبر(ص) این عمل را دارای ثواب می‌دانند^۱ و در این باره فرموده‌اند: «فرزندان خود را زیاد ببوسید زیرا با هر بوسه برای شما مقام و درجه‌ای در بهشت فراهم می‌شود.»^۲ شکی نیست که همه‌ی انسان‌ها به فرزندان خود عشق می‌ورزند و آن‌ها را مثل پاره تن خود دوست می‌دارند. امیرمؤمنان علی(ع) در وصیت‌نامه‌ی خود خطاب به فرزندش امام مجتبی(ع) می‌نویسد: «تو را جزئی از خود بلکه همه‌ی وجود خود دیدم تا به آن جایی که اگر چیزی به تو ضرر برساند؛ مثل آن است که به من ضرر رسانده و گویی اگر مرگ به سراغ تو بیاید به سراغ من آمده بنابراین همان اهتمامی را که در اصلاح امور خود می‌نمایم درباره‌ی تو دارم.»^۳

بنابراین سخن در اثبات و چند و چون محبت به فرزند نیست و حتی سخن در حد و اندازه آن نیز نیست. زیرا چیزی که ریشه در فطرت انسانی دارد نه نیاز به دلیلی برای اثبات آن است و نه تعیین حد و اندازه‌ی آن که فطریات انسانی به گستره‌ی ظرفیت هر کس قبض و بسط می‌یابد بلکه سخن در نحوه‌ی ابراز محبت است که اگر به صورت افراطی و ناصحیح عمل شود موجب ضعف در اعتماد به نفس فرزند می‌شود و آثار عمیق و ریشه‌دار آن تا پایان عمر باقی می‌ماند و اگر به صورت صحیح و اصولی اعمال شود موجب رشد و بالندگی کرامت انسانی فرزند و تعامل روحی او می‌شود. حب به فرزند مانند دیگر امور فطری دلیلی جز انسانیت انسان ندارد و تا انسان و انسانیت او باقی است، امور فطری و ذاتی او نیز باقی می‌باشد بنابراین احکام سایر امور فطری نیز بر این مسئله هم جاری است.

اظهار محبت در رفتار، بازی، تفریح و شوخی در حد شان فرزند به شرطی که حریم‌ها شکسته نشود. یکی از ابزار محبت است. پیامبر گرامی اسلام(ص) می‌فرماید: «کسی که دخترش را خوشحال کند مثل

۱- شریفی، حقوق فرزندان از دیدگاه اسلام، ص ۱۶

۲- مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۱، ص ۹۲

۳- نهج‌البلاغه، نامه ۳۱

می‌کند. چنین انسانی در معرض هر گونه انحراف و فسادی خواهد بود. به عقیده بسیاری از دانشمندان، بیشتر تندخویی‌ها، خشونت‌ها، لجبازی‌ها، زورگویی‌ها، بدبینی‌ها، اعتیادها، افسردگی‌ها، گوشه‌گیری‌ها، ناامیدی‌ها و ناسازگاری‌های افراد، معلول عقده حقارتی است که در اثر محرومیت از محبت به وجود آمده است. بنابراین اظهار محبت را می‌توان به عنوان یکی از عوامل مهم بازدارنده از مفسد اخلاقی و اجتماعی معرفی نمود. در پرتو محبت می‌توان احساسات و عواطف کودک را به خوبی پرورش داد و از او انسانی شایسته ساخت.^۱

ج) انگیزه‌سازی

یکی از اثرات محبت، انگیزه‌سازی است. اگر والدین عمل خوب بچه‌ها را با مهربانی بستانند، این امر سبب تداوم رفتار مثبت در آن‌ها خواهد شد. بچه‌ها از نوازش‌ها، بوسه‌ها، در آغوش گرفتن‌ها و حتی از آهنگ محبت‌آمیز سخنان پدر و مادر انگیزه می‌گیرند.^۲

پیامبر اکرم (ص) به عنوان والاترین مربی بشر، با محبت به مردم انگیزه تغییر و اصلاح می‌داد و بیشترین لطف و محبت را به مردم داشت. حضرت تحولات اساسی را در پرتو چنین روشی برای افراد محقق می‌کرد؛ زیرا روش محبت در تربیت، روشی برانگیزاننده همه استعدادهای آدمی در جهت کمال مطلق است. تولید رقت و رفع غلظت و خشونت از روح یا همان تلطیف عواطف، تمرکز و از بین رفتن تشتت و تفرق نیروها و در نتیجه قدرت حاصل از تجمع، همه از آثار عشق و محبت است. محبت چنان انسان را متحول می‌کند که هیچ چیز دیگری با آن قابل قیاس نیست و هیچ چیز نمی‌تواند مانند آن انسان را از ملک به ملکوت بکشاند.^۳

محبت در تربیت و تحول معنوی فرزندان نیز چنین نقشی دارد. کودک در محیط گرم محبت، اظهار محبت را از پدر و مادر یاد می‌گیرد و خوش‌قلب، خیرخواه و انسان‌دوست تربیت می‌شود؛ زیرا طعم شیرین محبت را چشیده است؛ از این‌رو در آینده این عمل را نسبت به دیگران انجام می‌دهد. چنین انسانی وقتی بزرگ شد، نسبت به همسر، فرزندان، دوستان و معاشرین خود اظهار محبت و آن‌ها را شاداب می‌کند و در مقابل نیز از محبت‌های متقابل دیگران برخوردار می‌شود.

۱- حسینی زاده، تربیت فرزند، ص ۸۰

۲- امینی، آیین تربیت، ص ۱۲۳

۳- مطهری، جاذبه و دافعه، ص ۴۰

در حقیقت بالا رفتن انگیزه فرد برای زندگی، درس، تحصیل و حتی برنامه‌ریزی در آینده، داشتن خانواده‌ای پر مهر و محبت است. محبت می‌تواند از هر کسی به انسان منتقل شود، اما هیچ محبتی بهتر و ارزشمندتر از محبت والدین به فرزند نیست. بالا رفتن انگیزه کودک، موجب موفقیت در آینده او خواهد شد. تجربه نشان داده است بیشتر افراد موفق، خانواده و دوستانی مهربان داشته‌اند که حامی معنوی آن‌ها بوده‌اند. محبتی که از روی منطق باشد، فرزند را در آینده به فردی مهربان، با انگیزه، منطقی و پیروز مبدل خواهد کرد.

نقش برانگیزانندگی محبت در فرزند از این‌روست که اعتماد به نفس فرزند تقویت می‌شود. تجربه نشان داده است افرادی که با محبت والدین و بر اساس اصول منطقی و آرامش تربیت شده‌اند، در اجتماع نیز از عزت‌نفس بالایی برخوردارند. بنابراین هر چه فرد در ابتدای زندگی با مهر و محبت والدین بزرگ شود، در آینده می‌تواند با پشتوانه قوی‌تری زندگی کند و این پشتوانه قوی، موجب افزایش عزت‌نفس او خواهد شد.

شما وقتی می‌توانید از شیرینی زندگی لذت ببرید که محبت در بین شما موج بزند، با وجود محبت، ماشین زندگی شما به مسیر خودش ادامه می‌دهد. ای‌کاش هر خانواده‌ای ارزش مهر و محبت را می‌دانست تا هر زندگی زناشویی به همین نحو با موفقیت پیش می‌رفت. مهر و محبت به اعضای خانواده دارویی است برای تسکین تمامی دردها و مشکلات و سوختی برای بکار انداختن ماشین وجود انسان در تمامی جاده‌ها و سنگلاخ‌هاست.

فرد اگر برای ماشین خود بنزین و گاز به اندازه کافی نزند و به یک مسیری سفر کند که پمپ بنزین نداشته باشد نمی‌تواند مسیر خود را به صورت کامل طی کند و در بین راه گرفتار می‌شود. برای زندگی مشترک هم اگر افراد سوخت مهر و محبت را نداشته باشند نمی‌توانند به مقصد بروند و در بین راه طلاق خواهند گرفت و به بی‌راهه کشیده می‌شوند. از این رو مهم‌ترین عامل پیوند یک زن و شوهر، علاقه آن‌ها نسبت به یکدیگر است. خداوند منان نیز وعده داده است که بعد از ازدواج در بین زوجین محبت را برقرار سازد. «یکی از آیات (لطف) او آن است که برای شما از جنس خودتان جفتی بیافرید که در کنار او آرامش یافته و با هم انس گیرید و میان شما رأفت و مهربانی برقرار فرمود. در این امر نیز برای مردم ادله‌ای (از علم و حکمت حق) آشکار است.»^۱

۱- سوره مبارکه روم، آیه ۲۱

نتیجه‌گیری

در این پژوهش هدف این بود که نقش محبت در بهبود روابط فرزندان در خانواده بررسی شود؛ زیرا انسان تشنه محبت است و محبت از اساسی‌ترین نیازهای اوست. محبت به فرزندان از دیدگاه اسلام دارای اهمیت بسیاری است و پیشوایان دینی سفارش‌های فراوانی به آن نموده‌اند. چون یکی از کانون‌های عمده تربیتی، کانون خانواده است. از رسالت‌های کانون خانواده یا به عبارتی والدین در برخورد با فرزندان این است که زمینه را برای رشد فیزیکی و روانی فرزندان فراهم کنند.

از زمینه‌های حفظ کانون خانواده محبت است؛ به ویژه محبت به فرزندان زیرا مهم‌ترین عامل سلامت روح فرزند است؛ لذا محبت به فرزندان راه‌های مختلفی دارد برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره نمود: بازی با کودکان، تشویق فرزندان، در آغوش گرفتن فرزندان، داستان‌سرایی در سنین کودکی

از آن جا که محبت ریشه در فطرت آدمی دارد تأثیرات فراوانی در بهبود روابط فرزندان با خانواده می‌تواند داشته باشد که این موارد را در برمی‌گیرد؛ زمینه‌ساز رشد عاطفی و شکوفایی استعداد؛ منظور از رشد عاطفه، احیا و شکوفایی استعدادها، رشد طبیعی، رشد تدریجی و شناخت و شکوفایی قابلیت‌های فطری می‌باشد. جلوگیری از ردائل اخلاقی و احساس حقارت؛ زیرا اظهار محبت به فرزند نیز او را از ابتلا به عقده نفسانی و احساس کمبود حقارت مصون می‌دارد، انگیزه‌سازی؛ اگر والدین عمل خوب بچه‌ها را با مهربانی بستانند، این امر سبب تداوم رفتار مثبت در آن‌ها خواهد شد. بچه‌ها از نوازش‌ها، بوسه‌ها، در آغوش گرفتن‌ها و حتی از آهنگ محبت‌آمیز سخنان پدر و مادر انگیزه می‌گیرند.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

- (۱) امینی، ابراهیم، آیین تربیت، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸.
- (۲) حجتی کرمانی، سید محمدباقر، سه گفتار پیرامون برخی از مسائل تربیتی اسلام، چاپ هشتم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹.
- (۳) حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: کتابچی، ۱۳۸۶.
- (۴) حسینی زاده، سید علی، تربیت فرزند، چاپ چهارم، قم: انتشارات حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴.
- (۵) حیدری، معصومه، آداب رفتار با دختران، کاشان: محتشم، ۱۳۷۹.
- (۶) خوانساری، جمال الدین محمد، شرح غررالحکم و دررالکلم، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۰.
- (۷) ستوده، امیررضا، پابه پای آفتاب، چاپ ششم، تهران: موسسه نشر پنجره، ۱۳۸۷.
- (۸) شریفی، محمدرضا، حقوق فرزندان از دیدگاه اسلام، چاپ اول، قم: انتشارات سینا، ۱۳۷۴.
- (۹) شعاری نژاد، علی اکبر، روان شناسی رشد، چاپ نوزدهم، تهران: نشر اطلاعات، ۱۳۸۸.
- (۱۰) شعاعی زاده، علی اکبر، روانشناسی رشد، چاپ بیستم، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۸۶.
- (۱۱) صفائی حائری، علی، مسئولیت و سازندگی، قم: لیلہ القدر، ۱۳۸۶.
- (۱۲) طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، قم: شریف رضی، ۱۳۷۰.
- (۱۳) عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، چاپ نهم، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۷.
- (۱۴) فایخی، علی، مبانی تربیت و اخلاق اسلامی، قم: روحانی، [بی تا].
- (۱۵) فرهادیان، رضا، والدین و مربیان مسئول، چاپ پنجم، قم: انتشارات بوستان کتاب، ۱۳۹۲.
- (۱۶) فیض کاشانی، محسن، محجه البیضاء، چاپ اول، تهران: انتشارات فرهوش، ۱۳۹۶.
- (۱۷) قائمی، علی، پرورش مذهبی و اخلاقی کودک، تهران: انتشارات هاد، ۱۳۵۸.
- (۱۸) قائمی، علی، خانواده و مسائل مدرسه‌ای کودکان، تهران: انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۷۸.

- ۱۹) کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، چاپ دهم، تهران: انتشارات دارالکتاب الاسلامیه، ۱۳۶۵
- ۲۰) مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، چاپ چهارم، تهران: انتشارات اسلامیه، ۱۳۸۶
- ۲۱) مجلسی، محمدباقر، بحارالأنوار، بیروت: نشر اسلامیه، ۱۳۸۶ ق.
- ۲۲) مطهری، مرتضی، جاذبه و دافعه؛ چاپ اول، تهران: انتشارات حسینیه ارشاد، ۱۳۴۹.
- ۲۳) نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، چاپ اول، قم: انتشارات آل البیت، ۱۳۶۹
- ۲۴) هلاکویی، فرهنگ، اصول پدری و مادری در تربیت فرزندان، تهران: انتشارات باهدف، ۱۳۹۳.